

6. Харькин В. Н. Педагогическая импровизация: теория и методика. – М., 1992.
7. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.

A lecture is the leading type of lessons and determines maintenance and orientation of educational process. Selection and systematization of basic signs, which determine educational efficiency of lecture, are exceptionally important, foremost, in the practical plan of preparation of specialists. As a result of the conducted analysis there were exposed substantially meaningful terms at which a lecture acquires efficiency and highly estimated students.

Key words: professional potential, personality of teacher, lecture, lecture employments, lecture method of studies, educational material.

Отримано: 05.10.2009

УДК 159.9.019.4

І.Г. Денисов

ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОГО РЕАГУВАННЯ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ У ПРОФІЛАКТИЦІ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі дослідження асоціальної поведінки підлітків. Автор розглядає конфлікт як один із чинників асоціальної поведінки та пропонує формувати адекватні форми реагування в конфліктних ситуаціях у комплексній програмі профілактики асоціальної поведінки підлітків.

Ключові слова: підлітковий вік, конфлікт, конфліктна ситуація, асоціальна поведінка, профілактика асоціальної поведінки.

Статья посвящена проблеме исследования асоциального поведения подростков. Автор рассматривает конфликт как одну из причин асоциального поведения и предлагает формировать адекватные формы реагирования в конфликтных ситуациях в комплексной программе профилактики асоциального поведения подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, конфликт, конфликтная ситуация, асоциальное поведение, профилактика асоциального поведения.

Кожному віковому періоду властиві свої проблеми, які людині доводиться долати, але криза підліткового періоду багато в чому відрізняється від усіх інших. Своїми масштабами, драматизмом сюжету і кількістю втягнутих у нього персонажів криза нагадує

справжню мелодраму, рідше, комедію, а іноді може мати навіть риси трагедії. На цьому складному життєвому етапі молоді людини все так сильно закручується, швидко мінється і починає бачитися іншими очима, що у неї створюється іноді враження, що і весь світ, і вона сама за лічені дні перекинулися з ніг на голову.

Дійсно, все саме так і відбувається. Іноді поступово й непомітно, а часто дуже бурхливо, в підлітковому віці дозрівають і прокидаються різноманітні емоційні стани, хитромудрі психологічні механізми, яких раніше просто не було, які навіть і не снилися. А якщо щось подібне й існувало на попередньому етапі, то воно було швидше несвідомим, ніж свідомим.

Проблема конфлікту в підлітковому віці є однією з найскладніших і гострих в розвитку і вихованні дітей даного віку.

Крім того, підлітковий вік відносять до криз вікового розвитку, а в психології поняття вікових криз асоціюється зі станом вираженої конфліктності.

Отже, можна зробити висновок: серед інших вікових криз, підліткова є однією із найважчих і конфліктних. Цим і визначається актуальність вибору нашої теми.

У результаті істотних зсувів у фізичному і психологічному розвитку (статеве дозрівання, прагнення до самостійності, незалежності та ін.) у дітей підліткового віку виявляється слабкість гальмівних процесів, емоційна нестійкість, неврівноваженість, підвищена сенситивність до того, що стосується оцінки їх особистості, характеру, поведінки. В характері підлітка спостерігаються суперечливі властивості і прагнення: соромливість поєднується з розбещеністю, самостійність з нерішучістю, м'якосердність з черствістю, залежність від авторитетів з боротьбою з ними, зайва самовпевненість з гострою потребою в схваленні та ін.

У підлітка з'являється загострене почуття власної гідності. Він відчуває себе особою, яку не можна пригнічувати, принижувати, позбавляти права самостійності і права вибору друзів, компаній.

Більш всього труднощів, конфліктів у відносинах з підлітком терплять дорослі, зокрема, батьки і вчителі.

У зв'язку з цим, основну увагу в нашій роботі ми приділили характеристиці конфліктності в підлітковому віці і взаємодії підлітка з дорослими в цей кризовий період.

Асоціальна поведінка підлітків зумовлена особистісною конфліктністю. Типові реакції підлітків в конфліктних ситуаціях залежать від вікових особливостей. Вони є віковою характеристикою, але піддаються психокорекційному впливу.

Підлітковий вік – перехід від дитинства до дорослості, що протікає дуже гостро – тут переплітаються суперечливі тенденції соціального розвитку. Нерідко підлітковий період називають важким, переломним, критичним. Це в якійсь мірі і природньо, оскільки, по-перше, відбуваються численні зсуви в розвитку підлітка, і цей розвиток має стрибкоподібний, бурхливий характер, а по-друге, зміни, які відбуваються, нерідко супроводжуються появою різних труднощів, як у самого підлітка, так і в його вихованні.

Для підліткового періоду характерні негативні прояви, дисгармонійна будова тіла, згортання раніше сталі системи інтересів дитини, протестуючий характер її поведінки по відношенню до дорослих, але з іншого боку, підлітковий вік відрізняється масою позитивних чинників: зростає самостійність дитини, більш багатоманітними і змістовними стають всі відносини з іншими дітьми й дорослими, значно розширюється та істотно змінюється сфера діяльності, розвивається відповідальне відношення до себе й до інших людей і т.д. Головне, даний період відрізняється виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується свідоме відношення до себе як члена суспільства.

У підлітковому віці відбуваються кардинальні зміни в організмі дитини, які істотно впливатимуть на всі сторони біологічного, психологічного і соціального розвитку. Так, якщо емоції молодшого школяра носять відносно спокійний характер, то, емоції підлітка відрізняються великою силою і трудністю в їх керуванні. З цим пов'язано невміння стримувати себе, слабкість самоконтролю і різкість у поведінці.

Підлітки бурхливо проявляють свої відчуття і емоції. Якщо вони відчувають щонайменшу несправедливість до себе, вони тут же здатні «вибухнути», хоча потім можуть жалкувати про це. І особливо часто такі реакції виявляються в стані розумової або фізичної перевтоми, тривалої напруги.

Постійний контроль з боку дорослих, залежність і опіка, від яких підліток всіма силами прагне звільнитися, вважаючи себе достатньо дорослим, щоб ухвалювати самостійні рішення і діяти на свій розсуд – вельми істотні чинники у виникненні конфліктних ситуацій. Підлітка все більше обтяжує залежність від дорослого. Він протестує проти контролю, звіту у вчинках і підкорення дорослому й активно затверджує свою незалежність: «Я вже не маленький», «Сам знаю, що мені робити». Все це свідчить про появу у підлітка нового рівня самосвідомості, умовно названого психологічним відчуттям дорослості, яке виражається у прагненні бути і вважатися дорослим. Саме ця стрижньова особливість перехідного віку є джерелом постійних конфліктів підлітка з навколишніми його людьми.

К. Левін у роботі «Підхід теорії поля до підліткового віку», проаналізувавши конфліктний тип переходу до дорослості з погляду положення, займаного в суспільстві групою дітей і групою дорослих, відзначав, що в підлітковому віці відбувається зміна приналежності до групи, тобто підлітки знаходяться в стані соціального пересування з групи дітей в групу дорослих, причому у них є прагнення перейти в групу дорослих і користуватися деякими їх привілеями [цит. за 7]. Але, переходячи з дитячого світу в дорослий, підліток не належить повністю ні до того, ні до іншого, оскільки він вже не хоче належати до групи дітей, а група дорослих його ще не приймає.

Підліток як би знаходиться в маргінальному (проміжному) положенні. І таке положення «неприкаяності» є, на думку К. Ле-

віна, джерелом специфічної картини поведінки й емоційного стану, невизначеністю рівня домагань, напруженістю, нестійкістю, підвищеною чутливістю, соромливістю і невпевненістю, що характеризується зміною контрастів поведінки і настрою, епізодичною агресивністю, схильністю приймати крайні позиції та точки зору. Ця напруженість і конфліктність тим більша, чим різкіша відмінність між світом дитинства і світом дорослості і, тим довший період неприкаяності підлітка [3, 4, 7].

У підлітка дуже велике відкидання своєї приналежності до дітей і затвердження більшої дорослості у порівнянні з ними, але ще відсутнє відчуття справжньої, повноцінної дорослості, хоча є прагнення до неї і потреба у визнанні його дорослим оточуючими. Розриви між реальним рівнем дорослості і бажаним підлітком поступово зменшується, але зберігається упродовж всього підліткового віку і виступає як специфічний стимул його соціальної активності, що спрямована на засвоєння зразків дорослості. Саме цей факт підштовхує підлітка до асоціальних вчинків – паління, алкоголь, тенденції до протесту у різноманітних формах.

Іншим домінуючим мотивом поведінки і діяльності підлітка є потреба у самоствердженні. Вона настільки сильна в цьому віці, що в ім'я визнання підліток готовий загнути на що. Він може поступитися своїми поглядами, переконаннями, вчинити дії, які розходяться з його моральними настановами. Потребою в самоствердженні можна пояснити багато фактів порушення норм і правил поведінки, трудність і конфліктність підліткового періоду. Якщо ця потреба довгий час залишається незадоволеною, то в поведінці підлітків виявляється серія нерозсудливо-зухвалих витівок, єдиною метою яких є привертання до себе уваги.

Розглянувши різновиди відхилень у поведінці, можна констатувати, що єдиної точки зору дослідників на класифікацію і типологію девіантної поведінки не спостерігається. Багато вчених у своїх роботах особливу увагу приділяють окремим видам поведінки, що відхиляється, віддають перевагу визначеному вікові, що відбиває сферу їхніх наукових інтересів.

Критерії асоціальної поведінки неоднозначні. Латентні правопорушення (безквитковий проїзд, порушення правил вуличного руху, дрібні крадіжки, скупка краденого) можуть залишитися без уваги. Але різкі зміни в поведінці, коли потреби особистості не відповідають пропозиції; знитження ціннісного відношення до себе, свого імені й тіла; негативне відношення до інститутів соціального контролю; нетерпимість до педагогічних впливів; ригоризм у відношенні до наркоманії, проституції, бродяжництва, жебрацтва, пов'язаний з особливим віктимним досвідом; правопорушення служать найбільш сталими ознаками девіантної поведінки.

Особливий інтерес у рамках нашого дослідження викликають види поведінки, що відхиляється від норм у конфліктних ситуаціях, психологічні особливості неповнолітніх і фактори, що обумовлюють виникнення девіантної поведінки, а також си-

туації, що провокують підлітків до поведінкових девіацій, які носять асоціальний характер.

Самопочуття людини значною мірою залежить від ступеня позитивності, стабільності її відносин з навколишніми людьми. Центральне місце в житті підлітка займають не сім'я і батьки, а взаємостосунки з навколишнім світом, з іншими людьми, і в першу чергу – з протилежною статтю. Дефекти в цій системі відносин, що називаються в соціальній психології міжособовим конфліктом, є не тільки причиною деформації в соціально-психологічному портреті особистості, але і джерелом багатьох невротичних розладів.

Конфлікт – це випадок, коли:

1. Подразник, діючий на організм, дуже сильний, задача дуже важка, і організм виявився недостатньо сильним перед її обличчям і не може відповісти адекватною реакцією.
2. Та або інша тенденція індивіда (потяг) не може бути виявлена через вироблені особові соціальні умови і навички.
3. В поведінці індивіда стикаються дві сильні, але протилежно спрямовані тенденції, які взаємно виключають одна одну.

Конфліктна ситуація як наслідок наростаючої напруги може проявитися на індивідуально-особовому рівні, коли учасники конфлікту – протилежні особові структури, у виникненні фрустрації, незадоволеності, постійній дратівливості, пошуку контактів в неформальних кругах. На груповому рівні вона виявляється в агресивності, в діях, що спрямовані на вирішення ситуації, яка визнається за нестерпну.

В міжгрупових конфліктах як суб'єкти виступають групи, які переслідують цілі, несумісні з метою групи, що протистоїть.

Отже, розрізняють чотири основні типи конфліктів: внутрішньоособистісні, міжособистісні, конфлікт між особистістю і групою та міжгруповий конфлікт.

Підставою для того, щоб відокремити деякі види конфліктів, є традиційне розрізнення сторін конфлікту, які представлені у вигляді малих груп, окремих осіб або окремих сторін особистості. Фактичним суб'єктом всіх цих конфліктів, проте, залишається людина – як особа, точніше, підліток, як учасник міжособової взаємодії, як член групи, що вступає у взаємодію з іншими членами своєї групи й іншими групами.

Будь-який конфлікт, як складне явище, «приживається» на різних «рівнях» особистості. Так, внутрішньоособовий конфлікт знаходить себе в зовнішніх, міжособових проявах, а інтерперсональний конфлікт одержує певне «внутрішнє» віддзеркалення. Міжособовий конфлікт супроводжується емоційними переживаннями людини, яка часто веде внутрішній діалог із самою собою. В тій же мірі внутрішні конфлікти людини ведуть до певних особливостей її міжособової поведінки.

Проте взаємозв'язок конфліктів різного рівня може виявлятися і в прямому «русі» конфлікту з одного рівня на іншій. На-

приклад, міжособовий конфлікт, пов'язаний із суперечностями у взаємодії людей, переходить для когось з її учасників у внутрішньоособовий, в конфлікт мотивів, труднощі вибору альтернативи дій і т.д.; міжособовий конфлікт, може стати початком міжгрупового конфлікту і т.д.

Іншою ілюстрацією взаємозв'язку різних конфліктів служить відоме в психології явище перенесення, коли суб'єкт свідомо або несвідомо заміщає одну із сторін конфлікту іншим об'єктом. Прикладом є перенесення внутрішньоособового конфлікту на міжособовий рівень, коли суб'єкт конфлікту робить «цапом відбувайлом» когось із оточуючих.

Розвиток конфлікту відбувається в наступній послідовності:

а) поступове посилення учасників конфлікту за рахунок введення все більш активних сил, а також за рахунок накопичення досвіду боротьби;

б) збільшення кількості проблемних ситуацій і поглиблення первинної проблемної ситуації;

в) підвищення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту у бік жорстокості, залучення в конфлікт нових осіб;

г) наростання емоційної напруженості, супроводжуючої конфліктні взаємодії, яка може надавати як мобілізуючий, так і дезорганізуючий вплив на поведінку учасників конфлікту;

д) зміна відношення до проблемної ситуації конфлікту в цілому.

Отже, конфлікт виступає як біполярне явище – протистояння двох початків, що проявляє себе в активності сторін, яка спрямована на подолання суперечностей, причому сторони конфлікту представлені активним суб'єктом (суб'єктами).

Інтерес до конфліктів у більшій мірі зміщується саме до проблем їх регулювання і практичної роботи з ними.

Схильність підлітків до конфліктів зокрема може пояснюватися існуючою в цьому віці схильністю до акцентуації характеру. Акцентуація – це крайні варіанти норми характеру, при яких окремі його риси надмірно посилюються.

Внаслідок цього виявляється вибіркова чутливість, уразливість відносно певного роду психогенних дій при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших. Тобто, можна сказати, що кожному типу акцентуації характерні свої труднощі і певні типові конфлікти.

В конфлікті оголюється ество людини. Оскільки існує актуальна потреба в дослідженні психологічних особливостей вікового розвитку, доцільно вивчати їх в ситуаціях фрустрації, як самих показових.

У зв'язку з цим, нами було проведено дослідження, яке включило 4 етапи:

1. Вивчення динаміки вимірювання фрустраційних реакцій у підлітків за методикою С. Розенцвейга.

2. Вивчення динаміки вимірювання тривожності в учнів середніх класів за допомогою методики Тейлора.
3. Вивчення динаміки вимірювання схильності особистості до конфліктної поведінки.
4. Вивчення динаміки вимірювання переживання страху за допомогою методики діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса.

Контингент випробовуваних склали учні 5-9-х класів.

За результатами дослідження ми розробили програму корекції поведінки в конфліктних ситуаціях.

Перш за все, щоб між психологом і підлітками виникла діалогова взаємодія, необхідне наступне:

1. Якщо ви задаєте питання, почекайте, доки співбесідник відповідь на нього.
2. Висловивши свою думку, поцікавтеся думкою дітей.
3. Якщо ви не згодні, аргументуйте, заохочуйте пошук аргументів дітьми.
4. Робіть паузи під час бесіди. Не дозволяйте собі захоплювати весь «комунікативний простір».
5. Частіше дивіться підлітку в обличчя.
6. Частіше повторюйте фрази: «Як ти сам думаєш?», «Мені цікава твоя думка», «Чому ти мовчиш?», «Ти не згоден зі мною? Чому?», «Доведи, що я не маю рації!»

Ефективним для вирішення протиріч може стати і метод інтроспективи. Цей метод полягає в тому, що людина ставить себе на місце іншого, а потім у своїй уяві відтворює думки і відчуття, які, на її думку, ця людина випробує в даній ситуації. Після цього робиться висновок про мотиви і зовнішні спонукачі поведінки, цілі і стремління. На основі результатів психологічного аналізубудеться взаємодія з людиною. Тут є одна небезпека: власні думки і відчуття прийняти за думки й відчуття іншої людини. Тому необхідно зіставляти дії і поведінку людини з нашим уявленням про неї. І при необхідності змінювати ці уявлення. Цей метод може використовувати не тільки дорослий по відношенню до підлітка, але і сам підліток по відношенню до дорослого.

Вживання всіх цих методів повинно виявитися ефективним. Адже вони будуються на основі партнерства, зближують дорослого і підлітка, допомагають зрозуміти один одного.

Психокорекційні задачі тренінгу:

1. Формування у підлітків адекватного реагування в конфліктних ситуаціях.
2. Усунення надмірної напруги і тривожності підлітка.
3. Розвиток у підлітка здатності адекватного сприйняття себе й оточуючих людей.
4. Навчання підлітка регуляції власних емоцій, почуттів і поведінки в цілому.
5. Навчання підлітка конструктивним формам поведінки й основам комунікабельності.

Способи досягнення психокорекційних задач:

1. Розвиток логічного мислення і розумових здібностей.
2. Бесіди на задані теми.
3. Рольові ігри.
4. Вправи на самопізнання і саморегуляцію.
5. Психогімнастика й ауторелаксація.

Тренінг охоплює три блоки занять – діагностичний, реконструктивно-формулюючий і закріплюючий.

Цикл занять будується так, щоб забезпечити постійне розгортання психокорекційної діяльності для того, щоб сприяти усе більшому розкриттю підлітка і його сприйнятливості до корекційних впливів. Так, на перших заняттях цього тренінгу переважними формами роботи є рольове програвання ситуацій, вправи на самопізнання, а на останніх – рольове програвання ситуацій з наступним обговоренням і формулюванням висновків, бесіди, вправи на самовиховання.

Вправи й ігри, спрямовані на вивільнення негативної емоційної енергії й агресії, використовуються упродовж усього тренінгу. Але, якщо на перших заняттях на їхньому використанні не акцентується увага підлітка, то до кінця психолог звертає його увагу на способи «розрядки», «виплеску» власних імпульсів.

Загалом, порівнявши всі результати проведених нами досліджень, можна підвести підсумок.

У конфлікті підлітка з дорослими найбільш вираженими є самозахисні тенденції. Вони істотно зростають до 15 років.

Те ж спостерігається і у відношеннях з однолітками, але меншою мірою. У п'ятикласників у конфлікті з однолітками переважає реакція фіксації на причині, але вона не сильно відрізняється порівняно з підлітками 9-х класів.

Найменше в конфліктних ситуаціях підлітки вдаються до реакцій вирішального типу, особливо в ситуаціях з дорослими.

Можна сказати, що підлітки дійсно не йдуть на конструктивне вирішення конфлікту. Дійсно, їх реакції захисту свого «Я» зростають, з віком, їх тривожність і страхи викликають різні емоції, у тому числі страх показатися смішним, страх бути ображеним групою, страх пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

Основний шлях ефективної взаємодії з підлітком у кризовий період полягає в тому, що дорослий повинен визнати виниклі потреби дитини і на основі цього перебудувати свої взаємовідносини з нею.

Варто зазначити, що можливий і безкризовий розвиток, де дорослий, не чекаючи моменту, коли ініціатором змін стане підліток, сам починає перебудовувати відносини з ним: шукати, де можна і потрібно розширити його самостійність, підвищити вмощи, збільшити відповідальність. У цьому виражається визнання збільшених можливостей підлітка, і тому підстави для зіткнень відсутні: дорослий попереджає появу претензій підлітка на нові

права, надаючи їх йому. При цьому відношення дорослого не відстає, а навіть ще випереджає розвиток особистості підлітка.

Розширюючи самостійність і відповідальність підлітка, можна знайти «золоту серединку», що відповідатиме можливостям підлітка і дозволить дорослому впливати на нього. В цьому випадку перебудова взаємостосунків здійснюється з якнайменшими труднощами, або взагалі без них, і ризик виникнення асоціальних форм поведінки мінімальний.

Отже, запропонована нами корекційна програма, яка містить комплекс вправ розвитку комунікативних здібностей, виявляється доцільною.

Список використаних джерел

1. Братусь Б. С. Аномалии личности. – СПб.: Питер Ком, 2000. – 68 с.
2. Бушай І.М. Особливості когнітивного компоненту «Я-образу» акцентуйованих підлітків // Психологія. Збірник наукових праць. – Випуск 2(5). – К.: НПУ. – 1999. – С. 111-117.
3. Гришина Л.Д. Психология конфликта. – СПб., 2000. – 356 с.
4. Елизаров А.Н. Работа психолога-консультанта с родителями в ситуациях родительско-юношеских конфликтов // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. С. 38.
5. Кэррел С. Групповая психотерапия подростков. – СПб.: Питер, 2002. – 224 с.
6. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 256 с.
7. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – М.: «МЕДпресс», 2001. – 318 с.
8. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов. – М.: Академия, 2000. – 181 с.
9. Фролов Ю.И. Психология подростка. – М., 1997. – 218 с.

The article is devoted the problem of research of asocial conduct of teenagers. An author examines a conflict as one of reasons of asocial conduct and suggests to form the adequate forms of reacting in conflict situations in the complex program of prophylaxis of asocial conduct of teenagers.

Key words: teens, conflict, conflict situation, asocial conduct, prophylaxis of asocial conduct.

Отримано: 01.10.2009